

Г.О. БАЛЛ, В.О. МЄДІНЦЕВ

«ОСОБИСТІТЬ» ЯК КАТЕГОРІЯ І ЯК ПОНЯТТЯ

Зіставляються категорії певної наукової галузі та поняття, через які вони конкретизуються. Схарактеризовано узагальнювальний та розрізнювальний підходи до поняттєвої конкретизації людинознавчих категорій. Викладено трактування категорії особистості як віднесеного до людського індивіда (особи) модусу культури. Пропонується поняттєва конкретизація вказаної категорії, базована на уточненій характеристиці логічного поняття «якість». Обґрунтовується модельна інтерпретація особистості як модусу культури.

Ключові слова: категорія, поняттєва конкретизація категорій, культура, особа, особистість, якість, модель.

1. На наш погляд, потребує уточнення чи не загальноприйняте положення, за яким *категоріями* деякої наукової галузі вважаються найважливіші для неї *поняття*. У важливості категорій немає підстав сумніватися, але логічних вимог до наукових понять категорії (принаймні, у гуманітарній сфері) не задовольняють і, власне, не повинні задовольняти. Є підстави вважати категорії окремим видом не наукових понять, а *концептів* – складників індивідуальної та суспільної свідомості, які тісніше, ніж наукові поняття, пов'язані з повсякденним мисленням і оточені «емоційним, експресивним, оцінковим ореолом» [17, с. 51]. Призначення категорій інше, ніж понять. Презентуючи, у рамках певної наукової царини, якийсь аспект буття, кожна категорія знаходить конкретизацію в наукових поняттях, що є компонентами концепцій, гіпотез, теорій. Порівняно з категоріями ці поняття

мають бути ясніші за змістом та краще задовольняти логічні вимоги (бодай м'якші у гуманітарних дисциплінах, ніж у «точних» науках).

2. Аналіз наявних у сучасному людинознавстві поняттєвих конкретизацій цілої низки категорій («культура», «особистість», «творчість», «діалог», «смысл» тощо) дозволяє констатувати надання переваги різними традиціями й авторами одному з двох принципово різних методологічних підходів, а саме: *узагальнювальному*, орієнтованому на якнайширше використання певного поняття, або *розрізняльському*, який пов'язує це поняття насамперед із найяскравішими проявами відображуваного ним явища чи якості. Характерне висловлювання прихильника останнього підходу: «Ми кажемо: *самотійна* особистість. Але *несамотійна* особистість – і не особистість зовсім» [16, с. 125].

З логіко-методологічного погляду досконалішим є узагальнювальний підхід, оскільки: а) він відповідає тенденції, що виправдала себе в методології науки, до все більшого узагальнення основних понять; б) зміст, який вкладається в обговорюване поняття за розрізняльського підходу, можна передати (до того ж, чіткіше) і керуючись узагальнювальним підходом – через застосування класифікаційних схем (розглядаючи, наприклад, «духовні смисли» як певний вид смислів у широкому розумінні). Тож і ми у даній статті намагаємося керуватися узагальнювальним підходом. Та водночас слід поважати мотиви, що раз у раз спонукають вчених-гуманітаріїв віддавати перевагу розрізняльському підходу. У центр своєї діяльності (часто не тільки науково-пізнавальної, але й науково-практичної) такий вчений зазвичай ставить феномен, якому надає вираженого позитивного смислу і який він відтак прагне якомога ширше утвердити в соціальній практиці (або, навпаки, феномен, якому надає явно негативного смислу й від якого прагне, по можливості, позбавити соціальну практику). Відповідно, вчений визначає головне поняття розроблювальної ним концепції так, щоб воно описувало саме цей феномен, – і віддає такому поняттю перевагу як головному перед поняттями більш узагальненими,

більш чіткими, але ціннісно нейтральними. Оскільки, однак, одним із критеріїв науковості є належний логічний рівень системи використовуваних понять, а його значно легше досягти, керуючись узагальнювальним підходом, – необхідним є діалог зазначених підходів. (Звернімо увагу: у попередньому реченні термін «діалог», всупереч нашим загальним уподобанням, вжито у розрізняльському сенсі, і це є природним, бо ми пропагуємо вдосконалення соціальної практики – наразі у сфері науки).

3. Тракткування категорії особистості – однієї з найважливіших у людинознавстві – різноманітні, раз у раз суперечать одне одному. Ми – див. також [2; 18] – віддаємо перевагу трактуванню, що пов'язує категорію особистості з категорією культури. Кажучи дещо конкретніше, *за допомогою категорії особистості характеризується осередок культури, у певному сенсі притаманний конкретному людському індивіду*. Зазначимо, що очевидна неясність значення слів «у певному сенсі» не є недоліком наведеного формулювання як характеристики *категорії*. Інша річ, що у *поняттєвих конкретизаціях* останньої ця неясність має долатися.

Що ж до розуміння категорії культури, то ми виходимо з того, що людська *культура* охоплює сукупність складників буття людей, включених у їхню діяльність і використовуваних ними (свідомо або неусвідомлено) як для збереження (і відтворення) її компонентів (цілей, засобів, способів, результатів та ін.), так і для їхнього оновлення. У цьому зв'язку йдеться про те (див. [2]), що культура забезпечує *репродуктивно-нормативну й діалогово-творчу* функції людських індивідів, співтовариств і людства в цілому. Їхні інші функції (дотичні до добування, розподілу й споживання засобів життєзабезпечення, регулювання взаємодії співтовариств та індивідів тощо) опосередковуються культурою й у цьому сенсі є *культуровідповідними*.

Погодимося з тим, що «сама культура в широкому антропологічному розумінні цього терміна дозволяє звести воедино різні сторони людської діяльності, спрямовані на розвиток самої людини й людських співтовариств» [22, с. 150]. Бажано, однак: а) враховувати наявність у складі культури також

і компонентів протилежної спрямованості – пор. [21]; б) не протиставляти культуру природі, а пов'язувати з певним етапом у розвитку життя й буття в цілому.

4. З огляду на поширене (зокрема, у марксистській традиції) підкреслення соціальної сутності людини, згадаймо, що й тваринам властиві різні форми *соціальності* (організації життєдіяльності через функціонування спільнот, від якого істотно залежить буття кожної особини). Для людини специфічна не соціальність як така, а «соціокультурне – ... незрівнянно більш зріла форма соціальності, ніж біосоціальне» [6, с. 190]. Не треба, однак, абсолютизувати цю специфіку, утруднюючи тим самим аналіз ГЕНЕЗИ культури й особистості, – тим паче що констатуються, принаймні у вищих тварин, зародкові форми даних феноменів – див. [23].

5. Керуючись відомою філософською настановою, доцільно виділяти такі *модуси* людської культури: а) *всезагальний* (загальнолюдський); б) *особливі* (зокрема, етнічні, суперетнічні, субетнічні, а також властиві професійним, віковим, гендерним та іншим компонентам соціуму, серед них і малим групам, напр. сім'ям); в) *індивідуальні (особистісні)*. Пор. трактування особистості як «одиночного втілення культури, тобто всезагального в людині» [10, с. 261] і як «культури, відображеної в індивідуальній поведінці» [26], причому в останньому випадку малася на увазі насамперед особлива культура, властива певній соціальній спільноті. Насправді ж, звичайно, до становлення, функціонування й розвитку особистості причетні всі три вищезгадані типи модусів культури. Аби запобігти однобічним тлумаченням, ми у цій статті замінили раніше вживане формулювання «за допомогою категорії особистості розглядається *втілення культури у людському індивіді*» [2, с. 33] на більш адекватне, наведене у п. 3.

Так само як людський організм не тільки функціонує у природному середовищі, але також є частиною природи, – так і людина-індивід як носій *особистості* (як *особа* – див. нижче, п. 6) не тільки перебуває в культурному

оточенні, але є також носієм і «співавтором» (одним із творців) культури. Нижче будемо виражати цю думку словами «є суб'єктом культури» (не занурюючись наразі в аналіз категорії «суб'єкт»). Так чи інакше, індивідуальний (особистісний) модус культури охоплює (як і інші модуси останньої) і репродуктивно-нормативну, і діалогово-творчу її сторони. Пор. необхідність розглядати культурний досвід, який підлягає освоєнню дитиною, «не тільки в його *усталеній формі*, але і як креативний *потенціал* роду...» [8, с. 11].

6. Окреслене вище трактування *категорії* особистості як *індивідуального модусу культури* знаходить *поняттєву конкретизацію* у визначенні особистості як такої *якості людського індивіда*, яка дозволяє йому бути відносно автономним і індивідуально своєрідним суб'єктом культури. Різні індивіди проявляють цю якість різною мірою – як і один індивід на різних етапах життєвого шляху; пор. [12; 14]. Відповідно, термін *особистість* (англ. *personality*, фр. *la personnalité*, нім. *die Persönlichkeit*, рос. *личность*) коректніше відносити саме до якості, а не до цілісного індивіда (*особи* – англ. *person*, фр. *la personne*, нім. *die Person*, рос. *лицо*), якому притаманна ця якість (розвинута більшою чи меншою мірою). Звичайно, важко обійтися без уживання слова *особистість* (і його іншомовних відповідників) для позначення конкретної людини, котрій притаманна обговорювана якість, особливо якщо вона досягла високого рівня розвитку. Але таке вживання можна вважати метафоричним.

Гуманістична орієнтація в галузі освіти, виховання, психологічної допомоги тощо передбачає спрямування: а) на гармонійне вдосконалювання цілісного індивіда (*особи*); б) на підвищення рівня його власне *особистісного* розвитку, що вимагає якомога більш повного й органічного (відповідного до ресурсів і потенцій особи) її «входження в культуру» – не просто як носія, але як суб'єкта останньої. Утім, точніше казати про входження, у ролі суб'єкта, до системи, компоненти якої репрезентують репродуктивно-нормативну й діалогово-творчу сторони культури у її загальнолюдському,

особливих (національних, професійних тощо) та індивідуальних (особистісних) модусах.

7. Характеризуючи особистість як якість індивіда (особи), зазвичай підкреслюють, що це *системна* якість – див. [12; 2; 18]. Проте, чи є необхідним тут прикметник «системна»? Звернімося до філософської традиції, що, розрізняючи логічні поняття «якість» і «властивість», визнає *якостями* об'єкта ті його характеристики, у яких знаходить вияв його сутнісна визначеність і завдяки яким, відповідно, його можна виокремити серед інших об'єктів. Таке виокремлення є можливим внаслідок того, що вказана якість віддзеркалює деяке *відношення* між даним об'єктом та іншими об'єктами (див. [1]). Зазначене відношення конституює *охоплювальну систему*, одним із компонентів якої є об'єкт, що розглядається, і тільки в рамках такої системи може бути встановлена якість об'єкта (котра часто виражається в узагальненій оцінці об'єкта – позитивній або негативній). Зокрема, одним і тим самим властивостям людини даються різні якісні оцінки залежно від норм, чинних в охоплювальній системі. Наприклад, людина, не придатна, за станом здоров'я, до військової служби, цілком може стати видатним вченим, письменником тощо.

Бачимо, що за викладеного підходу слово «системна» у терміні «системна якість» є надлишковим: адже будь-яка якість будь-якого об'єкта є системною в окресленому сенсі.

8. Психологічне трактування особистості як якості індивіда (особи) бажано не обмежувати фіксацією зазначеної в п. 6 функції цієї якості, що виражає (див. п. 7) відношення між цією особою й культурою (нагадаємо, ця функція дозволяє особі бути відносно автономним і індивідуально своєрідним суб'єктом культури); слід також з'ясувати шляхи реалізації даної функції. Тому будь-які досить стійкі *властивості індивіда (особи)*, які слугують засобами такої реалізації, можна вважати *компонентами особистості* як якості особи. Але ці компоненти проявляють себе по-різному, залежно, насамперед, від притаманної особі *спрямованості*

(підсистеми особистості, що охоплює її ціннісно-мотиваційні складові). Прикладом може слугувати роль психомоторної досконалості («спритності рук») у діяльності кишенькового злодія, з одного боку, і циркового ілюзіоніста, з іншого.

9. *Особистість* (як вона трактується у цій статті) – не є єдиною якістю особи. Якостями особи доречно вважати, зокрема, її *здібності* – при такому їхньому трактуванні (див. [2; 11; 13]), що охоплює не тільки її функціональні можливості, але й інші властивості (насамперед, мотиваційні, зазвичай описувані під назвою *схильностей*), істотні для оволодіння тією або іншою діяльністю, її здійснення й удосконалювання в ній. Здібність як якість особи віддзеркалює відношення не між нею і культурою в цілому (як це має місце для *особистості*), а між особою і якоюсь сферою культури, наприклад сферою певної професійної діяльності й підготовки до її здійснення.

Ми у п. 7 визнали за надлишкову характеристику особистості як *системної* якості особи (вважаючи всі якості системними у прийнятому нами розумінні). Та все ж таки бажано окреслити специфіку особистості серед якостей особи, які цікавлять психологів. Ми вбачаємо її, серед іншого, в тому, що особистість є *інтегративною* якістю особи на відміну від її *парціальних* якостей (наприклад, *здібностей*).

Додамо до сказаного, що доступні психологам методи реально дають змогу схарактеризувати – і при розгляді поняття «особистість», і стосовно конкретної особи – тільки деяку сукупність складників особистості; збагнення ж особистості як цілого – це *методологічний ідеал*, який, будучи в абсолютному вимірі недосяжним, усе ж таки спрямовує здійснюваний психологом теоретичний і емпіричний пошук.

10. Додаткові можливості для аналізу особистості й культури в цілому надає розгляд останньої як *системи моделей*. При цьому ми звернулися до узагальненої інтерпретації поняття моделі, фактично використаної у працях М. О. Бернштейна, Ю. М. Лотмана, Я. О. Пономарьова та ін. і експлікованої у [5]. У культурології (див., напр., [24]) віддають перевагу терміну «*патерн*»,

який можна вважати синонімічним терміну «модель» у його згадуваному значенні.

Згідно з обговорюваною інтерпретацією, *моделлю* вважається будь-яка система, що несе інформацію, яка може бути використана, про іншу (модельовану) систему. При аналізі культури як системи моделей корисно розрізняти:

а) моделі, *вторинні й первинні* щодо модельованих систем. З різноманітних моделей, які одночасно є вторинними щодо раніше виниклих модельованих систем і первинними щодо систем, які виникнуть пізніше, складається, власне, уся культура;

б) моделі *ідеальні, матеріалізовані* (такими, зокрема, є тексти, зафіксовані на будь-яких матеріальних носіях) і *матеріальні*.

11. Поширене зведення культури до сукупності ідеальних моделей (норм, ментальностей, вірувань, ідеологій, теорій і т. ін.) утрудняє розкриття механізмів функціонування культури. Із цього погляду слід віддати перевагу підходові, за яким до складу культури включають не лише ідеї, а й «їх втілення в інституціях, практиках і артефактах» [24, с. 341]. Тут варто додати: і в особах (див. вище, п. 5). Зазначимо, що, обмежуючи сферу культури ідеальними моделями, абстрагуються, зокрема, від того, що культура створюється, підтримується й удосконалюється матеріальними живими істотами (власне, людьми, оскільки йдеться про людську культуру). Пор. констатацію того, що «культура людства творилася за умови певної стійкості й сталості біологічного людського типу» [7, с. 22].

12. Водночас у змісті всіх моделей, що утворюють людську культуру, так чи інакше відображаються особливості ідеальних моделей, наявних у *свідомості* людей, а саме:

а) те, що ці моделі несуть про модельовані системи ієрархічно структуровану інформацію (*знання*, у широкому сенсі, які можуть існувати у вербальній, образній або мішаній формі);

б) *рефлексивність* цих знань (за одним із постулатів гуманістичної психології [25], «люди є обізнаними й обізнаними про те, що вони обізнані, – тобто вони свідомі»). Людсьми здійснюється рефлексія не лише 1-го, а й наступних порядків. Так, у разі рефлексії 3-го порядку «я усвідомлюю усвідомлення своєї свідомості» [19, с. 24];

в) описувана за допомогою категорії «*значення*» налаштованість знань на *комунікацію* з іншими людьми (та із самим собою як іншим), необхідна, зокрема, для свідомої діяльності: адже «коли я дію на предмет, то я завжди маю на увазі... іншу людину, якій моя діяльність адресована» [4, с. 55];

г) описувана за допомогою категорії «*смысл*», у її психологічній інтерпретації, *небезсторонність* цих знань, тобто їхня просякнутість виявами властивих індивідові потреб різного рівня – від вітальних (які є базовими) до найвищих духовних. При цьому діапазон доступних індивідові рівнів є одним із критеріїв його особистісного розвитку – пор. [9].

13. Вказана у п. 6 визначальна функція особистості (надання змоги особі бути відносно автономним та індивідуально своєрідним суб'єктом культури) реалізується у різних (хоча й взаємозалежних) «просторах»: *інтраіндивідному*, *інтеріндивідному* (у просторі актуального спілкування з іншими індивідами) та *метаіндивідному* – через здійснювані поза таким спілкуванням внески у формування особистостей інших індивідів [20] (пор. [9; 18]). Одначе буття особистості певного індивіда в інших людях (що досягається, зокрема, завдяки створеним цим індивідом творам культури) не слід розуміти спрощено. Адже твір здійснюється «щоразу заново» [3, с. 290]. Задум твору (наприклад, літературного) у свідомості його автора, написаний твір, цей твір у сприйнятті певного читача і т. д. утворюють ланцюг моделей, через послідовне формування яких функціонує культура. Кожна наступна модель у ланцюзі має своїм джерелом попередню – але не тільки її. Механізм функціонування культури можна уявити собі як складне переплетення подібних ланцюгів. Ланками цих ланцюгів є й особистості (а також особи як носії особистостей). Передбачення О. С. Пушкіна «увесь я не вмру»

виправдалося повною мірою. Але, як відомо, у кожного із шанувальників поета – свій Пушкін.

14. Перспективу розвитку стисло викладеного вище підходу до характеристики категорії особистості та її поняттєвої конкретизації ми вбачаємо:

– у з'ясуванні співвідношення цього підходу з відомими психологічними концепціями особистості, передусім із тими, що зосереджують увагу на її генезі й розвитку – див., зокрема [9; 11; 15];

– у розгляді інших, крім *особистості*, інтегративних якостей людського індивіда (такою якістю, наприклад, можна вважати *здоров'я*) і розкритті їх співвідношення з особистістю.

Література

1. *Ахлибининский, Б. В.* Теория качества в науке и практике: Методологический анализ / Б. В. Ахлибининский, Н. И. Храленко. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1989. – 200 с.
2. *Балл, Г.* Інтегративно-особистісний підхід у психології: впорядкування головних понять / Г. Балл // Психологія і суспільство. – 2009. – № 4. – С. 25-53.
3. *Библер, В. С.* От наукоучения – к логике культуры / В. С. Библер. – М.: Политиздат, 1991. – 413 с.
4. *Библер, В.С.* Самостоянье человека: «Предметная деятельность» в концепции Маркса и самодетерминация индивида / В. С. Библер. – Кемерово: Алеф, 1993. – 96 с.
5. *Войтко, В. І.* Узагальнена інтерпретація поняття моделі / В. І. Войтко, Г. О. Балл // Філософська думка. – 1976. – № 1. – С. 58-64.
6. *Воскобойников, А. Э.* Перспективная ретроспектива / А. Э. Воскобойников, В. В. Журавлёв // Обществ. науки и современность. – 1999. – № 5. – С. 188-191.

7. *Выготский, Л. С.* Собр. соч.: В 6 т. / Л. С. Выготский – М.: Педагогика, 1983. – Т. 5. – 369 с.
8. *Давыдов, В. В.* Развивающее образование: теоретические основания преемственности дошкольной и начальной школьной ступеней / В. В. Давыдов, В. Т. Кудрявцев // *Вопр. психологии.* – 1997. – № 1. – С. 3-18.
9. *Завгородняя, Е. В.* Понимание личности: попытка интегративного подхода / Е. В. Завгородняя // *Горизонты образования.* – 2009. – № 2. – С. 7-22.
10. *Ильенков, Э. В.* Диалектическая логика: Очерки истории и теории / Э. В. Ильенков. – М.: Политиздат, 1974. – 271 с.
11. *Костюк, Г. С.* Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк. – Київ: Радянська школа, 1989. – 609 с.
12. *Леонтьев, А. Н.* Избр. психологические произведения: В 2 т. / А. Н. Леонтьев – М.: Педагогика, 1983. – Т. I. – 392 с.
13. *Леонтьев, А. Н.* Глава о способностях (рецензия на рукопись Н. С. Лейтеса) / А. Н. Леонтьев // *Вопр. психологии.* – 2003. – № 2. – С. 7-13.
14. *Леонтьев, Д. А.* Очерк психологии личности / Д. А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1997. – 64 с.
15. *Максименко, С. Д.* Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – К.: Вид-во ТОВ «КММ», 2006. – 256 с.
16. *Мареев, С. Н.* Зачем человеку личность / С. Н. Мареев // *Мир психологии.* – 2007. – № 1. – С. 114-125.
17. *Маслова В.А.* Когнитивная лингвистика: 3-е изд., перераб. и доп. / В. А. Маслова. – Минск: ТетраСистемс, 2008. – 272 с.
18. *Медінцев, В.* Категорія «культура» у розбудові діалогічного інтегративного підходу до вивчення особистості / В. Медінцев // *Соціальна психологія.* – 2008. – № 5. – С. 23-38.
19. *Петров, И. Г.* Время и пространство материального взаимодействия и вневременное, непространственное нематериальное отношение (парадокс, его смысл и значение) / И. Г. Петров // *Мир психологии.* – 2009. – № 1. – С. 16-25.

20. *Петровский, В. А.* «Существование личности» как психологическая проблема / В. А. Петровский // Теоретическая психология / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – М.: Издат. центр «Академия», 2001. – С. 286-294.
21. *Поддьяков, А. Н.* Противодействие обучению и развитию как психолого-педагогическая проблема / А. Н. Поддьяков // Вопр. психологии. – 1999. – № 1. – С. 13-20.
22. *Разлогов, К. Э.* Глобальная или массовая? / К. Э. Разлогов // Обществ. науки и современность. – 2003. – № 2. – С. 143-156.
23. *Флиер, А. Я.* Принадлежит ли культура только человеку? / А. Я. Флиер // Обществ. науки и современность. – 2006. – № 3. – С. 155-161.
24. *Adams, G., Markus, H. R.* Toward a conception of culture suitable for a social psychology of culture / G. Adams, H. R. Markus // The Psychological Foundations of Culture / Ed. by Mark Schaller, Christian S. Crandall. – Mahwah: Lawrence Erlbaum, 2004. – P. 333-360.
25. Five basic postulates of humanistic psychology / Adapted by Tom Greening from J. F. T. Bugental (1964) // Journal of Humanistic Psychology. – 2005. – V. 45. – No. 2. – P. 139.
26. *Honigmann, J. J.* Culture and Personality / J. J. Honigmann. – New York: Harper, 1954. – X, 499 p.

Сопоставляются категории некоторой научной области и конкретизирующие их понятия. Охарактеризованы обобщающий и разграничивающий подходы к понятийной конкретизации человековедческих категорий. Изложена трактовка категории личности как отнесённого к человеческому индивиду (лицу) модуса культуры. Предлагается понятийная конкретизация указанной категории, основанная на уточнённой характеристике логического понятия «качество». Обосновывается модельная интерпретация личности как модуса культуры.

Ключевые слова: категория, понятийная конкретизация категорий, культура, лицо, личность, качество, модель.

The authors compare categories of some scientific area and notions through which they are concretized. Generalizing and differentiating approaches to notional concretization of anthropological categories are characterized. There is given the interpretation of the personality category as of the modus of culture which is related to a human individual (to a person). A notional concretization of such a category is offered, which is based upon a specified characteristic of the logical notion 'quality'. The model interpretation of personality, as of a modus of culture, is grounded.

Keywords: category, notional concretization of categories, culture, person, personality, quality, model.